

UNIVERZITA KARLOVA
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA

katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

RNDr. Mag.phil. Tomáš HAVLÍČEK, Ph.D.

**RELIGIÓZNÍ KRAJINA ČESKA JAKO SOUČÁST ŠIRŠÍCH
KULTURNĚGEOGRAFICKÝCH PROCESŮ**

Habilitační práce

Praha 2018

OBSAH

I. ČÁST PRVÁ: DISKUSE TEMATIKY RELIGIÓZNÍ KRAJINY V KULTURNĚGEOGRAFICKÝCH SOUVISLOSTECH	3
1. ÚVOD	3
2. VÝVOJ GEOGRAFIE NÁBOŽENSTVÍ A KULTURNÍ GEOGRAFIE V KONTEXTU ZMĚN PARADIGMAT V GEOGRAFII	5
3. SOUČASNÉ TEMATICKÉ A METODOLOGICKÉ ZAMĚŘENÍ GEOGRAFICKÉHO VÝZKUMU NÁBOŽENSTVÍ A KULTURY	8
4. TEMATICKÉ ZAMĚŘENÍ VÝZKUMU A CHARAKTERISTIKA PREZENTOVANÝCH PUBLIKACÍ	15
4.1 Koncepční přístupy v geografii náboženství a specifikace tří aktuálních problematik vlastního výzkumu	15
4.2 Koncepční přístupy ve výzkumu religiózní krajiny Česka	17
4.3 Vybrané aspekty vztahu státu a náboženství	20
4.4 Příklady geografické diferenciacce a (ne)institucionalizace religiózních projevů.....	22
Literatura	25
II. ČÁST DRUHÁ: ZAŘAZENÉ PUBLIKACE	33

I. ČÁST PRVÁ: DISKUSE TÉMATIKY RELIGIÓZNÍ KRAJINY V KULTURNĚGEOGRAFICKÝCH SOUVISLOSTECH

1. ÚVOD

Náboženství¹ jsou po tisíciletí nedílnou součástí společnosti, která utváří společně s přírodními jevy prostor v širších souvislostech. Přírodní a kulturní složky vykazují přitom často výraznou interakci. Geografie započala s analýzou vztahu náboženství a prostoru již na počátku svého vývoje. Náboženství a z něho vycházející kultura ovlivňovalo život a tím i krajinu daného územního celku. Náboženství a kultura tedy spoluutvářejí prostor od počátku svého vzniku a geografie stejně jako další vědy jako například historie, sociologie, religionistika a dokonce i biologie (např. Ovčáčková 2017) se snaží tento proces ovlivňování popsat, analyzovat či vysvětlit. Z výše uvedeného je zřejmé, že předkládaná práce bude mít interdisciplinární charakter, který bude v teoreticko-metodologické rovině vycházet především z geografie a přitom také zohledňovat i výstupy ze sociologie, religionistiky a historie.

Například tradiční kulturní geografie Berkeleyjské školy zahrnovala náboženství jako superorganický konstrukt determinující kulturní krajinu (Kong 2004). S utvářením koncepce nové kulturní geografie v rámci kulturního obratu (cultural turn) pak došlo překvapivě k přehlížení problematiky náboženství jako jednoho z determinujících faktorů (vedle etnika, rasy, genderu atd.) kultury v prostoru. Většina syntetických publikací kulturní geografie (např. Crang 1998, Shurmer-Smith 2002, Gebhardt, Reuber, Wolkersdorfer 2003, Atkinson et al 2005, Johnson, Schein, Winders 2013) nezohlednila vliv náboženství na utváření kultury a kulturní krajiny obecně. Zřejmě to souviselo s obecnou sekularizací vědy a společnosti obecně a s tím i spojeným nedostatečným zájmem geografů zabývat se tematikou náboženství (Henkel 2011). Kritika tohoto stavu vedla k zintenzivnění diskuzí v rámci kulturní geografie (Henkel 2011, Dwyer 2016). V posledních letech se tak kulturní geografové, a to především v anglosaské vědecké oblasti stále více zabývají rolí náboženství při studiu kulturní krajiny. Jako jednu z mnoha příčin tohoto obratu můžeme uvést globalizaci a s ní spojený nárůst migrace obyvatel, která způsobila zvýšené zviditelnění religiózních identifikátorů a to především v urbánních oblastech západního civilizačního okruhu (např. Becker et al 2013, Garnett, Harris 2013).

Tento vývoj pak společně s kulturním obratem v geografii vedl k emancipaci geografie náboženství jako subdisciplíny v rámci sociální geografie. Především v poslední dekádě (např. Kong 2010) se výzkumu interakce náboženství a prostoru věnuje zvýšená pozornost a to hlavně v diskuzi ohledně

¹ Na náboženství je v práci nahlíženo jako na vztah člověka k numinózní transcendenci (božská forma přesahující lidské možnosti). Tento vztah je oboustranný, většinou úctyplný, osobní a sakrální (Štampach 1998).

pochopení komplexních procesů ve společnosti spojených například s globalizací, které bez zahrnutí religiozní problematiky (např. náboženské praktiky a sítě) nelze uspokojivě vysvětlit. Kromě toho obecné procesy v globalizovaném světě jako rostoucí urbanizace a sociální nerovnost, zhoršené životní prostředí, stárnutí populace a v neposlední řadě i nárůst mobility a migrace lze jen těžko vysvětlit bez zahrnutí religii jako jednoho z aspektů podmiňujícího současnou společnost a prostorové chování obyvatelstva.

V následujících kapitolách budou nejprve diskutovány vybrané převládající koncepce geografie náboženství a kulturní geografie zasazené do vývoje sociální geografie jako celku (kapitola 2). V dalším textu (kapitola 3) pak budou představena klíčová výzkumná témata současné geografie náboženství v Česku a ve světě. V poslední čtvrté kapitole bude charakterizováno tematické zaměření vlastního výzkumu autora práce ve třech tematických okruzích, jež je pak následně doloženo příloženými publikovanými studii (část II).

Autorův výzkum v oborech regionální geografie a kulturní geografie i geografie náboženství se také zásadně opíral o grantové projekty² a často nezištnou podporu kolegů domovské katedry sociální geografie a regionálního rozvoje a Geografické sekce Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Řada výzkumných prací byla provedena v rámci Výzkumného centra kulturní a historické geografie KUHIG a také při týmové spolupráci s kolegy z domácích i zahraničních pracovišť. Také bez spolupráce se studenty postgraduálními i pregraduálními by nebylo možno dosáhnout řady výsledků. Autor tímto všem kolegům upřímně děkuje.

² Výzkumné centrum historické geografie – Historical Geography Research Centre. Grantový projekt na podporu excelence v základním výzkumu GA ČR č. P410/12/G113, 2012–2018, (příjemce: Historický ústav AV ČR.; hl. řešitelka: E. Semotanová; koordinátor za PFF UK: P. Chromý)
Diferenciace proměn religiozní krajiny Česka v transformačním období. Grantový projekt GA AV č. IAA701110701, 2007–2009 (hl. řešitel T. Havlíček)
Vývoj, transformace a diferenciacie náboženství Česka v kontextu globálních a evropských proměn. Grantový projekt GA ČR č. 13-35680S, 2013–2015 (hl. řešitel T. Havlíček)
Postsekularismus v Česku: vývojové tendence a regionální diferenciacie. Grantový projekt GA ČR č. 17-08370S, 2017–2019 (hl. řešitel T. Havlíček)
Poutní místa v kulturním dědictví české společnosti a jejich role v reprodukci územních identit. Grantový projekt GA UK č. 165110, 2010–2012, (hl. řešitel D. Reeves)
Mechanismy a zdroje selektivního vývoje periferií v Česku a Rakousku v postindustriálním období. Grantový projekt GA ČR č. P404/11/1962, 2010–2013, (hl. řešitel V. Jančák)
Role lidského a sociálního kapitálu v procesu integrace periferií do regionálních struktur Česka v kontextu nové Evropy. Grantový projekt GA ČR č. 403/07/0743, 2007–2009, (hl. řešitel V. Jančák)
Regionální diferenciacie venkovských obcí Česka: disparity a možnosti rozvoje. Výzkumný projekt MMR ČR, č. WD-01-07-1, 2007–2011, (hl. řešitel: R. Perlín)
Postavení pohraničí v regionálním rozvoji České republiky se zřetelem k zapojení ČR do evropských struktur. Grantový projekt GA ČR, č. 205/99/1142, 1999–2001, (příjemce: Sociologický ústav AV ČR; hl. řešitel: M. Jeřábek)
Atlas krajiny České republiky. Projekt VaV MŽP ČR č. SK/600/1/03, 2003–2007, (příjemce: Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví; hlavní řešitel: I. Suchara; koordinátor za UK: I. Bičík)

2. VÝVOJ GEOGRAFIE NÁBOŽENSTVÍ A KULTURNÍ GEOGRAFIE V KONTEXTU ZMĚN PARADIGMAT V GEOGRAFII

Geografie prodělala od osvícenství několik zásadních paradigmatických proměn (např. Cloke 1991, Holt-Jensen 2009), které budou v souvislostech diskutovány později. M. Hampl (2000, 2006) k tomu uvádí, že navíc dochází ke zrychlování těchto změn, v posledních letech provázenému ještě prohlubováním diverzifikace přístupů. Alternativní povaha těchto změn navíc vede k „vývojově nevýhodnému“ popírání předchozích směrů (Marada 2014), tedy na geografii je pak nahlíženo jako na idiografickou, prostorovou nebo výrazně společenskovední disciplínu (Hampl 2000). Předkládaná práce se následně pokusí tyto proměny ve zjednodušující podobě identifikovat a stručně popsat na příkladu vývoje geografie náboženství a kulturní geografie.

V rané fázi výzkumu vztahu geografie a náboženství dominovala především eklesiastická a biblická geografie (Kong 2004), která mapovala a popisovala difúzi křesťanství a křesťanské misie do světa (Isaac 1965), což bylo často spojeno s obdobím kolonialismu. Například Keckerman (in Büttner 1985) studoval rozšíření jednotlivých náboženství, resp. křesťanství a to hlavně na příkladu misijního působení. Immanuel Kant představoval významný mezník ve výzkumu a systémovém uspořádání geografie náboženství. „Kantovu školu“ charakterizuje její deskriptivní funkce spojenou především s popisem náboženství, vlivem náboženství na společnost a šířením religii v prostoru (Büttner 1985). Zájem výzkumu se také soustředil na identifikaci míst a jmen vyskytujících se v Bibli (Kong 2004). V širších souvislostech geografie se jednalo o období monistického charakteru geografie reprezentované především rozvojem regionální geografie. Také zvyšující se význam protestantismu ve světě přispěl k rozvoji výzkumu náboženství v prostorových souvislostech (Büttner 1985). Zájem výzkumu bylo především území dnešního Izraele a opět fyzicko-geografická determinace rozvoje míst popisovaných v Bibli. V 18. a 19. století se projevoval důraz hlavně na stále významnější interakci náboženství a prostoru v souvislostech. Například jak stvoření světa determinovalo vhodná fyzicko-geografická prostředí na Zemi (Glacken 1959). Tato škola environmentálního determinismu tvrdila, že kulturní aspekty vycházejí z adaptace lidí na základní klimatické faktory (nomotetický přístup v geografii). Severní polokoule je proto rozvinutější, protože je zde vhodné klima pro práci a např. tropické klima nepodporuje pracovní morálku. Evropský imperialismus (kolonialismus) tedy vychází z přírodního řádu, a proto geografové by se měli snažit popsat determinaci přírodních vlivů (geodeterministická škola) na jednotlivá náboženství v kontextu jejich geografického prostředí (Semple 1911, Hultkrantz 1966).

Další fáze vývoje vztahu náboženství a prostoru³ je charakteristická konsolidací geografie náboženství a kulturní geografie jako geografických subdisciplín. V první polovině 20. století dochází k postupnému opouštění geodeterminismu a to na dvou úrovních. V geografii obecně se pak jedná o koncepcie geografického posibilismu například v rámci etablování kulturní geografie a kulturní krajiny (škola Berkeley) nebo také francouzské školy regionální geografie. Za prvé je tato fáze spojena s myšlenkami sociologa Maxe Webera⁴ a geografie se také začíná zabývat vlivem náboženství na přírodní i sociální prostředí (Weber 1904-5). Došlo k definování geografie náboženství (např. Ficklerer 1947, Isaac 1959-60) jako subdisciplíny, která se separovala od obecné sociální a ekonomické geografie a zabývala se především religiózními motivy ovlivňující transformaci krajiny (Isaac 1961-2). Druhý směr je úzce spojený s utvářením subdisciplíny kulturní geografie s vlivem Carla Sauera a školy Berkeley, která definovala náboženství také jako konstrukt významně ovlivňující utváření kulturní krajiny (Sauer 1925). Takovéto studie se například zabývaly prostorovými vzorci chování vycházejícími z náboženských vlivů a to včetně prostorové difúze a expanze náboženských skupin (Crowley 1978), rozmístěním vybraných náboženství v prostoru v průběhu času (Shortridge 1978, Stump 1981), popisem kulturních krajin (regionů), které odráží náboženský charakter (Shortridge 1976) a v neposlední řadě také vlivem náboženství na fyzické prostředí kulturní krajiny jako je například analýza sakrálních objektů vybraných světových náboženství (např. Tanaka 1984, Biswas 1984). Významným tematickým zaměřením byl výzkum vlivu náboženství na probíhající environmentální degradaci (např. Toynebee 1972, Hargrove 1986) nebo na zvířata v rámci konceptu svaté krávy v hinduismu (např. Harris 1966, Simoons 1979) a také obecně na domestikaci zvířat a rostlin (např. Sopher 1964, Heiser 1973).

Současně se však výše zmíněné religiózněgeografické a kulturněgeografické přístupy dostaly nárůstem významu vědeckého pozitivismu do pozadí. Od konce 50. let 20. století proniká do geografie důraz na kvantifikaci, která spolu s rozvojem evidence dat vytváří podmínky pro nomotetické přístupy. Změna, reflektující filozofii vědeckého pozitivismu, však redukovala specifický přístup geografie téměř výlučně na prostorové aspekty (Marada 2014). V geografii náboženství se tento přístup uplatnil hlavně při studiích spojených s teorií difúze T. Hägerstranda (1967) v rámci Lundské školy, kdy se například zkoumala tzv. hierarchická difúze na příkladu misie v Africe (Henkel 1989). Reinhard Henkel (2000) k tomu v této souvislosti poznamenává, že informace a religiózní

³ Vztah náboženství a prostoru je nutno vnímat jako oboustranný, tedy přírodní a často také sociální prostředí ovlivňuje daná náboženství a naopak náboženství podmiňují chování člověka i společnosti, které se pak odráží v prostoru samotném. Interakce náboženství a prostoru je patrná nejen u raných animistických náboženství, ale také u postsekulární (viz kapitola 3) společnosti v současnosti.

⁴ V této souvislosti se jedná především o jeho koncepční přístup interakce protestantské etiky a ducha kapitalismu (Weber 1904-5), tedy kapitalismus se může nejlépe rozvíjet v prostředí křesťanského protestantismu na rozdíl od světových náboženství jako islám, konfucianismus, buddhismus či hinduismus.

myšlenky se přenášejí v prostoru od jednoho místa k druhému. Při zkoumání těchto procesů lze využít znalosti ze sociogeografického výzkumu difúzi inovací. Úkolem geografie náboženství je tyto procesy vytipovat, popsat, analyzovat a vysvětlit. Výsledky tohoto výzkumu byly například publikovány ve speciální řadě *Geografia Religionum* (např. Henkel 1989, Rinschede 1999). Nejvýznamnější tematickou oblastí pak bylo studium poutních míst a s tím spojeného religiózního cestovního ruchu (Rinschede 1985, 1988). Další výzkum probíhal hlavně v rámci „Krakovské školy“ geografie náboženství⁵, která se dlouhodobě věnovala výzkumu vlivu katolicismu na utváření kulturní krajiny a to především v souvislosti s poutními cestami a místy (Jackowski, Kaszowski 1996, Bilaska-Wodecka 2000). V neposlední řadě je vhodné zmínit ještě francouzskou školu, která se zabývala tématy posvátných a profánních míst (Defontaines 1948, Eliade 1959) nebo obecné koncepce oboru geografie náboženství (např. Büttner 1985, Rinschede 1999, Matlovič 2001). Škola interdisciplinárního směru geografie náboženství a také tzv. „geografie duchovního stavu“ (např. Büttner 1976, Sopher 1981, Levine 1986) reprezentovaná například Bochumským modelem (Büttner 1985) je v mnoha podobách přítomna ve výzkumu dodnes. Jednou z nejvýznamnějších koncepcí vlivu náboženství na prostorové uspořádání v globálním měřítku pak představuje Huntingtonova teze o střetu civilizací (Huntington 1996). V této souvislosti se však již nacházíme na pomezí pozitivistických a postpozitivistických směrů, které se uplatnily především v teoreticko-metodologických koncepcích kulturního obratu (cultural turn⁶) v geografii.

Během posledních dvou desetiletí se výzkum interakce náboženství a prostoru významně proměnil a to v souvislosti s kulturním obratem ve vědách obecně, a proto lze jistě v tomto směru hovořit o tzv. nové religiózní geografii (např. Kong 1990, Pacione 1999, Kong 2001, Henkel 2004, Proctor 2006). Hlavní činitel tohoto obratu je globalizace lokálního způsobu života (Robertson 1992). V této souvislosti Peach (1999) definuje dva základní směry nové geografie náboženství, které také obecně odpovídají oběma tendencím v sociogeografickém výzkumu. Na jedné straně se jedná o převážně kvantitativní empirický výzkum tzv. „školy Caliban“ a na straně druhé o převážně postmoderní práce z nové kulturní geografie tzv. „školy Hamlet“ (Henkel 2004). V rámci první školy lze jmenovat například atlasy náboženství vybraných území (např. Knippenberg 1992, Henkel 2001, Zelinsky, Matthew 2011, Havlíček, Klingorová, Lysák 2017), které se zaměřily nejen na kartografické zpracování náboženských projevů v určitém území, ale také na představení a vysvětlení jejich historických souvislostí (např. Zelinsky 2001, Knippenberg 2005). Druhou školu postmoderního směru nové

⁵ Na Jagellonské univerzitě v Krakově byla ustavena dokonce katedra geografie náboženství.

⁶ Kulturním obratem (cultural turn) je především v sociálních vědách označován trend ve větším důrazu na výzkum kulturních podmíněností a přitom se odkazuje na postmoderní koncepty. Kulturní obrat započal v sedmdesátých letech společně s ústupem pozitivistických přístupů v sociálních vědách. V geografii pak způsobil výrazný nárůst kulturněgeografického výzkumu (např. důraz na kvalitativní výzkum), který přetrvává až dodnes.

kulturní geografie a geografie náboženství zastupují především práce Lily Kong (2001, 2004), které pomocí kvalitativních přístupů charakterizují např. význam náboženských symbolů a objektů pro vlastní identitu lidí v určitém prostoru. Z toho se odvíjí i možné konflikty s dopadem jak na sakrální tak i sekulární instituce. V této souvislosti se jedná například o výstavbu mešit v Evropě (Schmitt 2004). Jako jednu z posledních prací shrnující tento výzkum do systematických rámců lze jmenovat publikaci „Heidelberské školy“ geografie náboženství od Edgarda Wundera (2005), která se zabývá především ústupem tradičních náboženských institucí v Německu.

Od počátku 21. století se geografie v rámci strukturalistických a poststrukturalistických koncepcí (např. Daněk 2013) stává stále více interdisciplinární vědou a tyto tendence lze pozorovat i při religiózněgeografických přístupech například v rámci výzkumu postsekularismu (např. Habermas 2008, Gökarıksel, Secor 2015 Havlíček, Klingorová 2018). Tento nový koncept přispívá do diskuze velmi dynamických proměn role náboženství ve společnosti a prostoru a bude podrobněji analyzován v kapitole 3.

3. SOUČASNÉ TEMATICKÉ A METODOLOGICKÉ ZAMĚŘENÍ GEOGRAFICKÉHO VÝZKUMU RELIGIÍ A KULTURY

Kulturní obrat výzkumu v sociálních vědách včetně sociální geografie odráží hlouběji pronikající proměny společnosti a prostoru. Především s rozmachem globalizace se tradiční identifikační a kulturní vzorce vytrácejí a tzv. velké kolektivní stabilní společenské identity minulosti se otřásají v základech (Hall 1999). Společnost a s ní i prostor tedy kulturní krajina (Kučera 2010, Heřmanová, Chromý 2009) se díky současné krizi tradičních západních hodnot (demokracie, křesťanství, lidská práva, humanismus, solidarita atd.) stává stále složitější. Dřívější struktury společnosti (např. třídy, kasty atd.), které dominovaly až do 2. poloviny 20. století, se postupně rozpadají a začíná se utvářet společnost „jemných“ kulturních rozdílů, která se na jedné straně více separuje a segreguje (Werlen 1997) a na straně druhé se globální (univerzální) kulturní znaky přenášejí do nejdlejších míst planety. Přitom kultura⁷ je velmi významně ovlivňována náboženstvím (Carrette 1999) a jedná se často také o determinaci v symbióze. „Také tzv. sekulární prostor je sám o sobě hybridem dřívější

⁷ Kulturu obecně v kontextu kulturní geografie chápou jako soubor přesvědčení a hodnot, které utvářejí životní postoje a které se pak odrážejí v symbolické i materiální formě. M. Crang (1998) charakterizuje kulturu jako „zbytkovou proměnnou“, která zahrnuje myšlenky a věci, jež nejsou součástí ostatních oborů nebo také jako „cestu života“ jednotlivce i společnosti. „Kultura jako organismus“ vychází také od Ratzela a jeho konceptu "Anthropogeographie", který používá tuto metaforu z darwinovské biologie a kulturu identifikuje s lidmi v určitém prostoru a s určitými stejnými rysy (jazyk, etnikum, náboženství...).

náboženské tradice a k porozumění současné kultury Foucault rozpoznává nebo je dokonce fascinován náboženským vlivem našeho myšlení a praxe“ (Carrette 1999, s. 33). Například v Česku klesl za posledních téměř 100 let počet věřících z 90 % (1921) na 20 % (2011) a neznámá to, že by kultura, společnost i prostor přestaly být ovlivňovány náboženstvím. Za tuto dobu náboženství a s ním i sakrální, resp. sekulární prostory prošly několika trendy jako např. detradicionalizací (Nešpor 2007, Lužný, Nešpor 2008), deinstitucionalizací (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017), privatizací, nárůstem okultismu (Hamplová 2000) a evangelikalismu (Vojtíšek 2014). Toto „nové“ porozumění prostoru a místu pak probíhá v území často velmi diferencovaně (Kong 1993).

Role náboženství a spirituality v geografii je tak charakterizována po roce 2000 jak v teoretické, tak i praktické rovině dvěma základními tendencemi: a) geografové náboženství nemohou (by neměli) zahrnovat a kriticky hodnotit obecnější teoreticko-metodologický vývoj v kulturní geografii, aniž by sami neprezentovali empirické partikulární případové studie, b) výzkum náboženství a spirituality by měl být zkoumán také v každodenním životě jednotlivců (Klingorová 2016). Náboženská víra utvářela a ve většině světa nadále ovlivňuje fungování jedinců i společnosti a to od stylu oblečení až po slavení svátků a tím náboženství a spiritualita spoluutváří danou identitu (Holloway, Vallins 2002).

V Evropě a v Česku se na rozdíl od USA, resp. Severní Ameriky vyskytuje výrazný deficit religiózněgeografického výzkumu. Jako by v geografických vědách v Evropě převládal názor, že tematika náboženství není kompatibilní s představami osvícenství, moderny, vědy. V tomto ohledu je ovšem geografie v rámci vědeckého spektra osamocena. Problematiku religii totiž daleko intenzivněji zkoumají sociální geografii příbuzné vědy jako je sociologie nebo historie. A protože geografové se v interakci náboženství a prostoru dostatečně neangažují, tak tuto tematiku přebírají většinou vědci orientovaní na sociologii náboženství (např. Tomka 2001, Borowik 2004, Nešpor 2007, Hamplová, Nešpor 2009, Hamplová 2013). V posledních dvou desetiletích si geografie tento nedostatek začíná uvědomovat a to především v souvislosti s kulturním obratem a s rostoucím významem nové kulturní geografie (např. Crang 1998, Duncan et al. 2004), který je často spojen i s návratem v sociálních a geografických vědách k náboženským tématům. Henn (2008) v této souvislosti zmiňuje, že jednou z největších chyb moderní sociální teorie bylo vyčlenění náboženství z veřejné sféry. Modernizační a marxistická teorie tvrdily, že náboženství jsou součástí především soukromé sféry individuální víry. Přispěl k tomu také vědecký racionalismus, který se snažil o demystifikaci reality i objektivitu, a proto studie o náboženství v tomto myšlenkovém proudu našly jen malé uplatnění. Geografický (Pacione 1999, Kong 2001, Matlovič 2005) a sociologický (Berger 1999, Riesebrodt 2001) výzkum tak nebyl schopen vysvětlit strukturu a vývoj reality, aniž by se přitom nezabýval náboženstvím a náboženskými projevy v prostoru. „Cultural turn“ v geografii znamenal také příležitost k návratu výzkumu

náboženství v geografických vědách tak, aby mohli geografové lépe přispět ke geografickému poznání reality (Hampl 1998).

Během posledních dvou desetiletí se výzkum interakce náboženství a prostoru významně proměnil, a proto lze jistě v tomto směru hovořit o tzv. nové religiální geografii (např. Kong 1990, Pacione 1999, Kong 2001, Henkel 2004, 2005, Proctor 2006, Havlíček 2007, Havlíček, Hupková 2008, Klingorová 2017). Lily Kong (1990, 2004) uvádí šest hlavních výzkumných směrů, resp. témat v rámci nové religiální geografie: a) výzkum společnosti a krajiny s různorodou náboženskou orientací vč. sekularizace a studia izolovaných menších náboženských skupin a kultur ve vztahu většina k menšině (např. Henkel 2001, Schmidt 2004, Klingorová, Vojtíšek 2018); b) nárůst zkoumání vazeb sakrálního a sekulárního objektu, resp. kulturního a politického se zaměřením na konflikty s tímto spojené (Huntington 1996, Norris, Inglehart 2011) a také zvýšený výzkumný zájem o religiální a sekulární krajiny; c) studium náboženských skupin a komunit v sociálním a politickém kontextu, studium identity; d) nárůst zájmu o symbolická, religiální místa a především jejich deskripce; e) snaha porozumět procesům, při nichž objekty, krajiny a budovy vykazují náboženské atributy, aniž by se přitom vztahovaly k tradičním religiálním strukturám (např. nové chrámy postmoderny); f) studium sakrální zkušenosti s náboženskými místy zahrnující vývoj v postmoderní, resp. „postnáboženské“ společnosti (Wunder 2005). Základní výzkum je praktikován především v mikroregionálním měřítku s důrazem na sociologické metodologické přístupy a také často orientová na menšinové religiální skupiny (islám v Německu, Hutterité v Kanadě, atd.). Tyto hlavní výzkumné trendy a témata jsou zarámovány velkou interdisciplinarností výzkumu (prolínání hlavně geografie, sociologie, politologie, religionistiky a historie) s méně či více prostorovými aspekty jako je například studium vývoje religiální krajiny.

Zatímco v USA existují již řadu let v rámci Asociace amerických geografů (AAG) dvě sekce tematicky zaměřené na geografii náboženství (Geography of Religion and Belief Systems – GORABS a Geography of the Bible), tak v Evropě se teprve v posledních letech vytvořila především neformální pracovní skupina k tématu „The changing religious landscape of Europe“ (Knippenberg 2005), která se systematictěji zabývá religiálněgeografickým a kulturněgeografickým výzkumem. Nicméně i přesto je částečně napojena na struktury aktivní v sociologii náboženství a také religionistice. Výzkum religiálněgeografické problematiky v rámci této skupiny zahrnuje jak extenzivní (škola Caliban) tak i intenzivní (škola Hamlet) výzkum (Peach 1999, Henkel 2004). V Česku se tématu geografie náboženství věnuje pozornost až po pádu komunistické diktatury roku 1989. První studie (např. Daněk, Štěpánek 1992, Frajer 1997, Boháč 1999, Havlíček 2003) měly zejména za cíl popsat a zmapovat danou situaci či ji historickogeograficky analyzovat. Teprve koncem první dekády nového

století se religiálněgeografický výzkum v Česku začíná systematictěji zabývat vývojovými procesy a kauzálními souvislostmi proměn religiální krajiny pomocí nomotetických i idiografických metodologických přístupů (tab. 1). Předkládaná práce pak představuje poměrně širokou škálu metodologických konceptů. Významným rysem tohoto vývoje je pak propojení kvantitativních i kvalitativních metod výzkumu, tak aby mohla být co nejlépe vysvětlena zkoumaná realita. Přesto v Česku nadále převažují přístupy kvantitativní povahy, které tak mohou představovat vhodnou základnu pro následný kvalitativní výzkum (Klingorová 2017, Novotný 2018).

Tabulka 1 – Hlavní výzkumná témata a metodologické přístupy současné geografie náboženství

Výzkumné téma	Převažující metodologické přístupy		Příklady studií
	Nomotetické, zejm. extenzivní metody „škola Caliban“	Idiografické, zejm. intenzivní metody (cultural turn) „škola Hamlet“ ⁸	
Sekularizace společnosti a religiální krajina	Statistické a kartografické analýzy	Narativní přístup	Berger (1968), Daněk, Štěpánek (1992), Zelinsky (2001), Kong (2004), Knippenberg (2005), Havlíček (2003, 2005, 2014a),
Postsekulární přístupy, sakrální zkušenost s každodenností a subjektivní náboženství	Interdisciplinární přístup (focus group, subjective turn ⁹)		Habermas (2008), Kong (2010), Nilson (2016), Klingorová (2016) Havlíček, Klingorová (2018)
Deinstitucionalizace náboženství, spiritualita vztah sekulární a sakrální moci	Statistické analýzy	Vlastní zkušenost výzkumníka s náboženským subjektem (subjective turn)	Wunder (2005), Havlíček (2006), Nešpor (2007), Aldridge (2007), Norris, Inglehart (2011), Nilson (2016), Klingorová, Vojtíšek (2018), Novotný (2018)
Výzkum identit a vztahu většiny a menšiny v religiálněgeografickém kontextu	Dotazníková šetření	Semistrukturované rozhovory s klíčovými osobnostmi, (subjective turn)	Huntington (1996), Lužný, Nešpor (2008), Havlíček (2008), Gökariksel, Secor (2015)

Pozn.: Polarita nomotetického a idiografického přístupu je zde uváděna v zájmu zvýšení názornosti, přičemž jsou často používány v symbiotické podobě bez jejich specifického rozlišení.

Výrazným současným trendem je postupné propojování kulturněgeografického a religiálněgeografického výzkumu, a to i přesto, že geografové náboženství stále poukazují na nedostatečný vzájemný diskurz (Henkel 2011, Dwyer 2016). Autor habilitační práce na základě podnětu

⁸ Rozdělení škol podle Ceri Peach (1999)

⁹ Trend k znovunalezení osobní náboženské zkušenosti v sociálních vědách, která je typická pro vývoj od instituciálně orientovaného náboženství k osobní spiritualitě (Taylor 1991, Aldridge 2007).

Lily Kong (2004) předpokládá, že k tomuto vývoji může dojít například na platformě výzkumu religi0zní krajiny¹⁰.

Současné zaměření geografického výzkumu kultury a náboženství vykazuje často interdisciplinární a problémově zaměřený charakter. Autor se pokusí v rámci široké škály výzkumných témat (tab. 1) představit současný religi0zněgeografický výzkum na aktuálním tématu postsekularismu, který je v religi0zněgeografických koncepcích hojně probírán. Nejedná se ovšem o jednotnou teorii, postsekularismus, resp. postsekularizace má různé definice, projevy, interpretace a kritiky (Klingorová 2017).

Koncept postsekularismu (Habermas 2008) představuje zvyšující se povědomí o roli náboženství ve veřejné sféře, které přichází v reakci na sociální a politické změny jako např. imigrace, islamistická politika aj. (Gökarıksel, Secor 2015). Postsekularismus se projevuje vzrůstající přítomností náboženství ve veřejném prostoru a zvyšující se pluralitou náboženských společností (Beaumont, Baker eds. 2011; Cloke, Beaumont 2013; Williams 2015). „Key to Habermas' idea of post-secularism is the integration of religious ways of being within a public arena shared by others who may practice different faiths, practice the same faith differently, or be non-religious in outlook“ (Gökarıksel, Secor 2015: 21). Postsekularismus je hlavně západoevropským konceptem, kde náboženství hraje v pluralistické veřejné sféře stále větší roli. Vyskytují se různé názory na posun od sekulární éry do postsekulárního věku. Například Berger (1999) považuje sekularizační teorii od základu za chybnou. Sekulární rámec společnosti byl podle jeho názoru svržen obnoveným vlivem náboženství. Habermas (2008) předpokládá pád sekularismu, aby mohlo dojít ke vzniku postsekulární společnosti. Podle Habermase (2008) si náboženství v západní Evropě udržuje relevanci a vliv ve veřejném prostoru a proces sekularizace nedokázal a nedokáže zcela odstranit náboženství z veřejné sféry. Naopak podle Henkela (2014) jsou západoevropská města stále sekularizovaná, ale procházejí zároveň náboženskou obnovou a diverzifikací. V Evropě lze ovšem objevit dva hlavní vývojové trendy postsekularismu. Za prvé se jedná o výše zmíněný trend "bottom-up" především v západní Evropě a naopak ve východní (postkomunistické) Evropě lze objevit spíše trend "top-down", který je charakteristický výrazným propojením státu a církve. Projevuje například velmi intenzivní výstavbou sakrálních objektů a to

¹⁰ Pojem religi0zní krajina pak používá autor v širší definici jako systém interakcí mezi prostorem a religi0zními (transcendentními) projevy a to od lokální až po globální úroveň. Součástí tohoto systému vnímá také společensko-kulturní proměny spojené s touto interakcí. Koncept „religious landscape“ (např. Zelinsky 2001, Kong 2004, Knippenberg 2005) zahrnuje nejen prostor (území, region), ale také společnost, jež se proměňuje s daným prostorem, který utváří. V širším slova smyslu se tedy jedná o území i společnost vybraného většího územního celku (např. Česko), které je ovlivňováno obecně religi0zními vlivy a v užším slova smyslu pak o konkrétní sakrální objekty, které doplňují nebo dokonce vytvářejí, resp. určují krajinný ráz dané oblasti (např. sakrální stavby jako dominanty ve venkovské krajině). Samozřejmě, že dochází také k utváření religi0zních projevů ve specifickém přírodním i kulturním prostředí (Büttner 1985).

především křesťanských kostelů. Česko se nachází někde mezi těmito dvěma trendy a vyskytují se zde také oba tyto typy, i když ve značně nižší intenzitě (Havlíček, Klingorová 2018).

Religiózní krajina Evropy se také díky výše zmíněným procesům v posledních letech rychle mění (Knippenberg 2005, Kong 2010). Tyto proměny jsou nejvýraznější ve velkých městech (Havlíček 2014, Henkel 2014). Ovlivňují ji také globální proměny, kterými jsou například rychlé tempo urbanizace a sociálních nerovností, zhoršující se stav životního prostředí, stárnutí populace a v neposlední řadě i roustoucí mobilita a migrace (Kong 2010). Další důležitou změnou v náboženské krajině je pluralizace moderního náboženského prostoru, jejímž impulzem je hlavně migrace (Havlíček 2014, Havlíček, Klingorová, Lysák 2017, Drbohlav 2011). Náboženská diverzita celosvětově roste s globalizací a s ní spojenou migrací obyvatel (Berger 1999, Henkel 2014). Nejen v západní Evropě dochází k potlačení tradiční religiozity ve spojitosti s nárůstem postmoderní společnosti a k vzniku nových náboženských hnutí. Tento proces je natolik výrazný, že lze hovořit o náboženské obrodě (Henkel 2014) či o překlenutí sekulární éry do éry postsekulární (Cloke, Beaumont 2012, Berger 1999), kdy v sekulární společnosti jsou totiž sekulární (veřejná) a religiózní (soukromá) sféra často oddělené (McLennan 2010). Religiózní krajinu determinuje také míra urbanizace zkoumaného území. Velká města jsou více sekulární a náboženství je v nich více diverzifikované, než ve venkovských oblastech, a převládá zde vyšší vzdělání, liberální názory, racionalizace, menší sociální kontrola, více možností vyžití ve volném čase, více individualizované formy religiozity (Potančoková, Berghammer 2015).

S postsekularismem přichází také změna veřejného povědomí o roli a užitečnosti náboženství. Postsekulární společnost je ochotnější žít s náboženstvím (Cloke, Beaumont 2013). Dochází k tzv. postsekulárnímu sblížení sakrálního a profánního, „crossing-over in the public arena between religious and the secular“ (Cloke, Beaumont 2013: 28). Sociální témata (pomoc chudým, nemocným atd.) umožňují „sblížení“ lidí rozdílných náboženských, politických či morálních smýšlení a dochází k upozadění rozdílností jako víra či sekularismus (Williams 2015). Důležitost náboženských organizací (Faith Based Organisations) v postsekulární společnosti spočívá mimo jiné v tom, že podporují lidi (např. péče o chudé nebo nezaměstnané), o které se stát nepostará a kteří v neoliberální společnosti neuspěli (Beaumont, Baker 2011). Církevní instituce zastávají tuto roli ve většině západoevropských měst (Henkel 2014) a jejich prostřednictvím se stírá rozdíl mezi sekulární a náboženskou motivací (Cloke, Beaumont 2013). V této souvislosti dochází také k transformaci religiózní identity (Hammond 1988, King 2003), která hraje v postsekulární společnosti stále větší roli. Obyvatelstvo se k náboženské víře veřejně hlásí a náboženství představuje již běžnou součást veřejného prostoru a to vč. virtuálního a mediálního prostoru obecně. Koncept postsekularismu také opouští formy závislosti religiózní identity na sekulárních veřejných institucích a funguje převážně oddělen od demokratické veřejné sféry. Kromě toho lze u tohoto konceptu evidovat také resakralizaci prostoru a

náboženství se stává stále více subjektivní záležitostí jedinců, kteří vnímají religiózní krajinu osobní zkušeností (subjective turn) a podle toho ji také utvářejí skrze subjektivní náboženské prožitky (Klingorová 2016, Klingorová, Gökarıksel 2018). Religiózněgeografické aspekty postsekularismu se odráží například v konceptu (nejen poutního) místa, které je stále více konstrukcí postsekulárních turistů a je utvářeno skrze narativní zkušenosti během jejich poutní cesty (Nilson 2016).

Náboženská krajina Česka je navíc v evropském kontextu specifická. Jedním z důležitých aspektů, který v posledních desetiletích ovlivnil náboženskou podobu české krajiny a společnosti, byl komunistický režim, který z velké části odstranil náboženské projevy z veřejného života. Po roce 1989 došlo k postupnému nárůstu významu náboženství v české společnosti, ale na kvalitativně odlišné úrovni. Tento nejnovější vývoj je charakteristický například zvýšenou náboženskou heterogenitou (Havlíček, Hupková 2008; Havlíček, Hupková, Smržová 2009) a také výrazným nárůstem neinstitutcionální spirituality (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017). Stejně jako v celé středovýchodní Evropě došlo i v Česku k obnově náboženského života (Henkel 2014), což se v religiózní krajině projevilo například výstavbou nových sakrálních objektů (Havlíček, Hupková 2013). Tyto a mnohé další procesy religiózní krajiny Česka jsou pak podrobněji analyzovány v zařazených publikacích ve druhé části halitační práce a jejich výběr je pak zařazen do souvislostí v kapitole 4.

4. TEMATICKÉ ZAMĚŘENÍ VÝZKUMU A CHARAKTERISTIKA PREZENTOVANÝCH PUBLIKACÍ

4.1 Koncepční přístupy v geografii náboženství a specifikace tří aktuálních problematik vlastního výzkumu

Koncepční přístupy v současné geografii náboženství vykazují dva významné fenomény. Za prvé jsou poměrně značně propojeny s koncepcemi nové kulturní geografie a za druhé jsou také ovlivněny interdisciplinárním pojetím výzkumu. Vzájemný vztah geografie náboženství a kulturní geografie prošel a stále prochází složitým vývojem a odvíjí se od konkrétních aktérů. Některé studie nadále zmiňují neochotu kulturních geografů zahrnout geografii náboženství do kulturněgeografického výzkumu (např. Henkel 2011, Dwyer 2016). Obrat k „symbióze“ je zřejmý až v posledních letech, což dokládá i narůstající počet vědeckých článků z geografie náboženství ve významných kulturněgeografických vědeckých časopisech jako Social & Cultural Geography nebo Journal of Cultural Geography. Předkládané články habilitační práce pak poukazují na nutnou propojenost religiózněgeografických a kulturněgeografických konceptních přístupů.

Geografie náboženství i v rámci předkládaných studií zdůrazňuje nutnost interdisciplinárních přístupů a to především ve vazbě na sociologii, religionistiku či historii, přičemž některé prezentované publikace ve druhé části habilitační práce jsou toho důkazem. Častá vyhraněná dualita nomotetických versus idiografických přístupů se projevuje jen částečně a je potlačena do takové míry, že se jednotlivé geografické konceptní přístupy prolínají či doplňují a tento komplexní přístup je patrný především u výzkumu religiózní krajiny v prvním okruhu výzkumného pojetí (obr. 1).

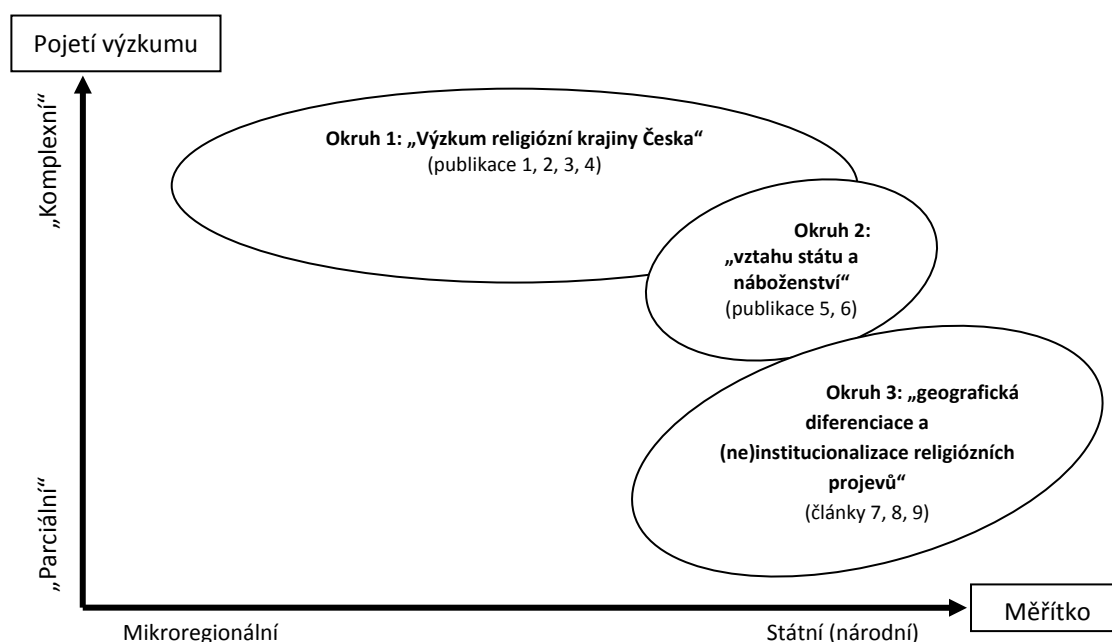
Další úroveň výzkumu je dimenze měřítková. Vybrané studie zahrnují především úroveň státní (národní), která představuje vhodnou platformu i díky stále nedostatečnému výzkumu religiózní krajiny Česka. V období komunistické nadvlády (1948-1989) byl výzkum tohoto tématu z ideologických důvodů často potlačován a k rozvoji bádání na tomto poli tak mohlo dojít až v období transformace pro roce 1989. Státní úroveň také v předkládaných studiích převládá z důvodů nedostatečné datové základny na měřítkově nižších úrovních. Lze ovšem předpokládat, že v budoucnu bude narůstat mikroregionální výzkum, jak například naznačují publikace 3 a 4 z prvního okruhu předložených publikací (obr. 1). Soubor předložených studií habilitační práce tak lze rozdělit do tří okruhů (obr. 1):

1. Studium strukturálních proměn a trendů vývoje religiózní krajiny Česka vychází z hlubších proměn české společnosti spojené jak s rámcovými podmínkami transformace po roce 1989, tak také se

širšími vlivy globalizace a europeizace. Tento výzkumný okruh zahrnuje měřítkové přístupy od mikroregionálního až k státnímu (národnímu) a vykazuje spíše komplexní charakter.

2. Vybrané aspekty vztahu státu a náboženství jsou studovány na úrovni státní na příkladu Česka. Pojetí výzkumu zahrnuje sice vybraná parciální témata (např. „církvní restituce“), ale studie se pak také pokouší o obecnější závěry. Z podstaty tématu vyplývá především problémové zaměření výzkumu, jelikož vztah státu a náboženství často vykazuje konfliktní potenciál.
3. Geografická diferenciac a (ne)institucionalizace religiálních projevů jsou analyzovány opět především na úrovni Česka s důrazem na aktuálnost a převážně parciální tematické zaměření na příkladu výzkumu vybraných náboženských komunit. Charakteristická je přitom kombinace extenzivních a intenzivních metod výzkumu.

Obrázek 1 – Tematické uspořádání předložených publikací

Pozn.: 1 – HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. In: Geografie, 113 (3), s. 302–319. (autorský podíl 50 %); 2 – HAVLÍČEK, T. (2005): Czechia: secularisation of the religious landscape. In: Knippenberg, (ed.) The changing religious landscape of Europe. Het Spinhuis, Amsterdam, s. 189–200. (autorský podíl 100 %); 3 – HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape: the case of rural Czechia. In: Scottish Geographical Journal, 129 (2), s. 100–121. (autorský podíl 50 %); 4 – HAVLÍČEK, T., KLINGOROVÁ, K. (2018): City with or without God? Feature of post-secularism in religious landscape of post-communist Prague. In: Social & Cultural Geography, 19 (6), s. 789–811 (autorský podíl 50 %); 5 – HAVLÍČEK, T. (2006): Church-state relations in Czechia. In: GeoJournal, 67 (4), s. 331–340 (autorský podíl 100 %); 6 – HUPKOVÁ, M., HAVLÍČEK, T., REEVES, D. (2015): Secularization and Church Property: The Case of Czechia. In: Brunn, S. (ed.), The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics. Vol. IV, Chapter 115, (9.5), Springer, Cham, s. 2181–2200 (autorský podíl 33 %); 7 – HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M., SMRŽOVÁ, K. (2009): Changes of geographical distribution of religious heterogeneity in Czechia during the transformation period. In: Acta Universitatis Carolinae Geographica, XLIV (1-2), s. 31–47 (autorský podíl 33 %); 8 – HAVLÍČEK, T. (2017): Neinstitutionální křesťané. In: Havlíček, T., Klingorová, K., Lysák, J. Atlas náboženství Česka, Karolinum, Praha, s. 88–91 (autorský podíl 100 %); 9 – HAVLÍČEK, T. (2014): The Orthodox Church of the Czech Lands and Slovakia. In: Leustean, L. (ed.) Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century. Routledge Studies, Taylor and Francis, Abingdon, s. 240–250 (autorský podíl 100 %).

Zdroj: sestaveno autorem

4.2 Koncepční přístupy ve výzkumu religiózní krajiny Česka

Témata prvního okruhu vykazují komplexnější povahu a z hlediska autora jsou významově primární. Zahrnují tři hlavní tematická zaměření ke konceptnímu přístupu výzkumu religiózní krajiny:

a) koncept polarizace prostoru (sagrální vs. sekulární), b) koncept sekularizace, resp. postsekularismu a také c) koncept pluralizace religiózní krajiny. První dvě studie:

HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. In: Geografie, 113 (3), s. 302–319.

HAVLÍČEK, T. (2005): Czechia: secularisation of the religious landscape. In: Knippenberg, (ed.) The changing religious landscape of Europe. Het Spinhuis, Amsterdam, s. 189–200.

kladou větší důraz na kvantitativní (nomotetický) přístup na příkladu obecných strukturálních proměn a trendů religiózní krajiny Česka a také na fenomén sekularizace, který se projevil v transformačním období jako velmi podstatným procesem v české společnosti. Úvodní prezentovaná publikace shrnuje dílčí výstupy grantového projektu GA AV s názvem „Diferenciace proměn religiózní krajiny Česka v transformačním období“ a shrnuje do té doby významné světové trendy religiózněgeografického výzkumu a analyzuje je na unikátním příkladu Česka. Studie si kladla především za cíl popsat a analyzovat nové struktury a trendy ve výzkumu geografie náboženství, resp. religiózní krajiny na příkladu Česka v období transformace po roce 1989, a to v souladu s výzkumnými směry v rámci nové geografie náboženství. Jedná se zde především o zkoumání vazeb sakrálního a sekulárního objektu, nárůstu zájmu o symbolická religiózní místa a také o porozumění významovým proměnám sakrálních objektů v rámci silného procesu sekularizace společnosti. Na straně druhé je však také registrován nárůst počtu náboženských skupin, což s sebou přináší narůstající pluralizaci nebo až atomizaci religiózní krajiny v Česku. Studie poukázala na příkladu 27 modelových mikroregionů v Česku také na kvantitativní nárůst i kvalitativní obnovu sakrálních objektů, a to jak ve venkovském, tak i městském prostoru. Především města investují do obnovy sakrálních staveb a jejich náboženský charakter je pak doplňován kulturními nebo turistickými atributy.

Je zřejmé, že religiózní procesy je nutno chápat v širších souvislostech vývoje české společnosti. Jedním z významných trendů v rámci vývoje religiózní krajiny se v Evropě i Česku jeví proces sekularizace¹¹, který je analyzován v Česku (Havlíček 2005) v rámci publikace (Knippenberg 2005) zabývající se religiózněgeografickými procesy ve vybraných státech Evropy. Předkládaná druhá studie se právě pokouší vysvětlit fenomén sekularizace na vývoji religiózní krajiny Česka od roku 1921 až do roku 2001, přičemž byl hlavní důraz kladen na poslední dekádu 1991 až 2001, kdy se proces

¹¹ Autor používá termín sekularizace pro tento účel především v kontextu poklesu deklarativních věřících v rámci pravidelných Sčítání lidu, domů a bytů Českým statistickým úřadem.

sekularizace projevili nejvýrazněji. Prostorově je však podoba sekularizace poměrně diferencována. Výrazná sekularizace byla zjištěna především v severních a severozápadních částech Česka a naopak podprůměrnou sekularizaci vykazovaly jižní až jihovýchodní oblasti, především pak v česko-slovenském pohraničí a také na Vysočině. Vysoká míra sekularizovaného obyvatelstva v Česku se odráží také v návštěvnosti bohoslužeb. Tradičně nízkou míru návštěvnosti bohoslužeb u největší institucionální církve v Česku (Církev římskokatolická) nalezneme v severních a severozápadních Čechách (asi 1 % věřících) a nejvyšší hodnoty v česko-slovenském pohraničí (více jak 20 %). Studie poukazuje mj. nejen na výrazný úbytek deklarovaných věřících v letech 1991 až 2001 u „velkých“ církví (Církev římskokatolická, Českobratrská církev evangelická a Československá církev husitská), ale také na nárůst počtu věřících u menších evangelikálních církví a náboženských společností (např. Církev bratrská, Křesťanské sbory). Studie představuje na rostoucí sekularizaci a současně fragmentaci náboženských společností v Česku, jež také definuje jako nejvýznamější procesní změny v religiózní krajině v poslední dekádě 20. století.

Další dvě studie (3 a 4) tohoto prvního okruhu jsou měřítkově nižšího mikroregionálního řádu na příkladu pěti modelových oblastí českého venkova a také Prahy:

HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape: the case of rural Czechia. In: Scottish Geographical Journal, 129 (2), s. 100–121.

HAVLÍČEK, T., KLINGOROVÁ, K. (2018): City with or without God? Feature of post-secularism in religious landscape of post-communist Prague. In: Social & Cultural Geography, 19 (6), s. 789–811.

Studie se zaměřují jak na rozpor v dichotomickém vývoji religiózní krajiny Česka mezi procesem sekularizace společnosti a sakralizací prostoru, na což poukazuje studie 3 (Havlíček, Hupková 2013) habilitační práce zabývající se proměnami sakrálních objektů ve venkovském prostoru po roce 1989. Většina obyvatel českého venkova se tak identifikuje se sakrálními objekty, i když jsou představiteli místní samosprávy často vnímány více jako kulturně-historické symboly v krajině než jako objekty náboženské. Klíčové osobnosti venkovského prostoru se často také podílí na obnově, resp. nové výstavbě sakrálních objektů, protože vnímají jejich významnou úlohu v rámci budování lokální identity a sounáležitosti s historicko-kulturními souvislostmi. Sakrální objekty tak spoluutvářejí charakter a image českého venkova a jsou jeho významnou a často dominantní součástí. Výsledky terénního výzkumu sakrálních objektů také podpořily myšlenku existence více typů českého venkova (Perlín, Kučerová, Kučera 2010) a důležitou roli náboženství při jeho utváření. Na základě dřívějších výzkumů religiózní krajiny českého venkova (např. Havlíček, Hupková 2008) a výše analyzovaného výzkumu bylo identifikováno pět typů venkovské religiózní krajiny: a) první typ je venkovská oblast ve

vnitrozemí (Kolešovicko), která ovšem zaznamenala vysídlení obyvatel německého původu po druhé světové válce a dnes je charakteristická vysokým nezájmem obyvatel o náboženskou víru a religiozní památky, b) druhou oblastí je příhraniční venkovský region (Srbskokamenicko) s velmi nízkou mírou religiozity a zájmu o sakrální objekty, ale díky přeshraniční spolupráci zde dochází postupně také k obnově těchto objektů, c) třetí typ (Šumava-Sušicko) vykazuje podobné výchozí podmínky jako typ druhý, ale díky intenzivnější přeshraniční spolupráci z bavorské strany a aktivnějšímu místnímu obyvatelstvu jsou zde téměř všechny objekty opravené a identifikace místních lidí s těmito symboly je poměrně vysoká, d) čtvrtým typem českého venkova je suburbanizační oblast (Pyšelsko) v zázemí Prahy, která vykazuje nadprůměrný nárůst počtu obyvatel a svou regionální identitu noví obyvatelé teprve hledají. Často jí objevují právě ve venkovské krajině (také proto se odstěhovali na venkov) a tomu odpovídá i jejich vyšší zájem o sakrální objekty, e) posledním pátým typem je vysoce religiozní oblast na jihovýchodní Moravě (Straňansko) s obyvateli, kteří vykazují silnou regionální identitu, což dokládá i výborný stav a rostoucí počet sakrálních objektů v území. Sakrální objekty v české venkovské krajině tak znamenají významný fenomén její identity. Nicméně se také proměnilo vnímání sakrálních objektů od náboženských motivů k motivům historicko-kulturním, což potvrdily i výsledky dotazníkového šetření u profánních i náboženských představitelů. Výzkum sakrálních objektů ve venkovském prostoru je tak nutný jak v konceptech tradiční kulturní geografie, tak i v rámcových podmínkách nové kulturní geografie. Právě sloučením obou těchto přístupů lze lépe přispět do geografického poznání reality venkova, resp. českého a středoevropského venkovského prostoru.

Poslední čtvrtá vybraná studie (Havlíček, Klingorová 2018) se zabývá nejnovějšími trendy ve vývoji religiozní krajiny Česka a to na příkladu Prahy. Článek je zaměřen na fenomén postsekularismu, který je již delší dobu pozorovatelný především v západoevropských zemích, ale nebyl prozatím z religiozněgeografické perspektivy probádán v postkomunistickém prostoru. Modelové území Prahy bylo zvoleno z důvodu největší pravděpodobnosti výskytu postsekulárních fenoménů (kapitola 3), které jsou nejlépe identifikovatelné ve velkých městech. Jürgen Habermas (2008) zdůrazňuje v konceptu postsekularismu prolínání různých forem náboženství a spirituality ve veřejném prostoru společně se sekularitou, což dohromady utváří postsekulární společnost a prostor.

V postsekulární společnosti Prahy působí křesťanské neziskové organizace ve veřejném prostoru na meziregionální a nábožensko-sekulární bázi a poskytují své činnosti k dispozici pro spolupráci v sekulárních záležitostech (Cloke, Beaumont, 2013). Participace obyvatel v rámci tradičních náboženských institucí (církví) je poměrně nízká, a proto větší sakrální stavby postavené po roce 1989 slouží především jako komunitní centra poskytující ekumenickou spolupráci. Navíc tyto objekty často využívá také profánní část společnosti pro kulturní aktivity a jako centra péče o znevýhodněné

občany. Taková komunitní centra dosahují stále většího významu jako prostoru sblížení (Williams 2015), kde se náboženské aktivity prolínají s profánním charakterem většinové společnosti. V této souvislosti lze identifikovat tzv. postsekulární sblížení, i když s omezeným rozsahem. Zatímco náboženské organizace se staly aktivními ve veřejné sféře města a více se zviditelnily tím, že spolupracovaly se sekulárními institucemi. Výše zmíněné prvky jsou viditelné v religiózní krajině ve všech částech Prahy. Liší se s ohledem na prostorové, historické a sociální souvislosti¹². Praha nabízí úctyhodné prostředí pro řadu náboženských kultur (Gökariksel, Secor 2015), ale přesto vykazují náboženství v rámci vývoje společnosti a prostoru nadále spíše marginální charakter. Analýza postsekulárních trendů ve čtvrté případové studii zahrnující částečně křesťanské a specifické prostředí postkomunistického města Prahy. Pozorované trendy jsou jednoznačně determinovány komunistickým a postkomunistickým (transformačním) historickým vývojem města. Zjistilo se, že postsekularismus a jeho specifické rysy, jako je náboženská pluralita nebo postsekulární sblížení, mohou v různých prostředích získat různé formy¹³. Studie se pokusila mj. přispět do široké debaty o postsekularismu na příkladu specifických podmínek postkomunistického města.

4.3 Vybrané aspekty vztahu státu a náboženství

Předkládané studie v tomto okruhu jsou analytické povahy a poukazují na vybrané aspekty vztahu státu a náboženství na příkladu Česka:

HAVLÍČEK, T. (2006): Church-state relations in Czechia. In: GeoJournal, 67, (4), s. 331–340.

HUPKOVÁ, M., HAVLÍČEK, T., REEVES, D. (2015): Secularization and Church Property: The Case of Czechia. In: Brunn, S. (ed.), The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics. Vol. IV, Chapter 115, (9.5), Springer, Cham, s. 2181-2200.

Tento vztah vykazuje často nerovné postavení jednoho z aktérů, přičemž v případě Česka v posledních desetiletích to byla především státní sekularizovaná moc, která diktovala podmínky tohoto vztahu. Role náboženství byla při utváření a identifikaci státních (národních) územních celků historicky podmíněná a i v současnosti nadále ovlivňuje některá politická rozhodnutí. Vztah státu a

¹² Například sakrální objekty v panelových sídlištích socialistického města se začaly stavět až po pádu komunistické nadvlády v roce 1989. Tyto nově vystavené církevní objekty vykazují postsekulární charakter sblížení sakrálních a sekulární projevů především v rámci komunitních center spravovaných často křesťanskými církvemi.

¹³ S nárůstem "subjective turn" v prožívání náboženství a spirituality dochází především ve vnitřním městě k nárůstu objektů alternativní religiozity (např. věštírny) a v suburnánní části města se tyto objekty téměř nevyskytují.

náboženství je již tradičním tématem nejen religiozněgeografického, ale díky složitosti problematiky také interdisciplinárního výzkumu. I přes pokračující sekularizaci států v Evropě včetně Česka náboženství nadále determinuje společnost i prostor a to jak na státní, tak i lokální úrovni. Obě vybrané studie se zabývají úrovní státní.

První studie (Havlíček 2006) je součástí širšího výzkumu v rámci neformální mezinárodní pracovní skupiny „The changing religious landscape of Europe“ (viz kapitola 3) a představuje vývojové tendence vztahu státu a náboženství na příkladu Česka. Příspěvek se pokusil z religiozněgeografického hlediska na příkladě Česka analyzovat interakci náboženství a státu, ve kterém stále ještě probíhá transformační proces směrem ke svobodné kapitalistické společnosti. Česká společnost již začíná pluralitní náboženské prostředí přijímat a vstřebávat. Po rozpadu komunistického bloku v Evropě a v Česku, resp. Československu, dochází k nově nabyté náboženské svobodě, a tedy k postupnému oddělování církevní a státní moci. Studie popisuje, že ještě 17 let po pádu komunismu nedošlo k zakončení usmíření mezi českým státem a církvemi. Jelikož stát zkonfiskoval během komunismu velké množství církevního majetku a tento majetek nebyl v celkové míře církvím vrácen, tak se stát stále ještě podílí na financování jednotlivých církví (např. platy duchovních). Zákon o majetkovém vyrovnání státu s církvemi a náboženskými společnostmi byl pak schválen až v roce 2012¹⁴ a na religiozněgeografické souvislosti a důsledky tohoto nového vztahu pak poukazuje například Atlas náboženství Česka (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017). Vlastním církvím stát ovšem nezasahuje do organizace vnitřních struktur jednotlivých náboženství, ale pouze vytváří základní vnější rámcové podmínky pro vztah státu a církví. Na bývalé těsné propojení státu a církve pouze poukazuje existence Církve československé husitské¹⁵, která je stále ještě třetí nejpočetnější církví v Česku. V současné době její vliv nadále slábne. Vliv státu na vývoj církví a náboženských společností lze shrnout do dvou bodů. Za prvé stát toleruje, resp. dohlíží na svobodu náboženského vyznání a za druhé státní moc kontroluje nebezpečné náboženské skupiny, takové, které nehlásají svobodu vyznání a nerespektují platné zákony Česka. Církev také spoluutvářejí fungování státu především díky angažovanosti v politice (Křesťanskodemokratická unie – Česká strana lidová), roli církevního školství a také iniciativám křesťanských humanitárních organizací, což je běžnou součástí postmoderní společnosti. Studie dále zmiňuje nárůst imigrantů v Česku, jejichž přítomnost nově spoluutváří stále více pluralitní religiozní krajinu Česka (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017).

Druhá studie (Hupková, Havlíček, Reeves 2015) je více parciálního charakteru a popisuje proces majetkového narovnávání mezi státem a náboženskými společnostmi v Česku. Sekularizační

¹⁴ Zákon č. 428/2012 (více Havlíček 2018)

¹⁵ Církev československá husitská vznikla v roce 1919 jako náboženská platforma nově vzniklého československého státu a alternativa vůči historií poznamenaná Církev římskokatolická, která byla výrazně spojována s Habsburskou monarchií (více Daněk, Štěpánek 1992).

tendence v české společnosti se v posledních 20 letech široce odrazily i v problematice navrácení církevního majetku zabaveného v komunistické éře. Náboženské instituce nabývaly v průběhu své existence převážně nemovitý majetek, který sloužil k bohoslužebným účelům, a zároveň jeho obhospodařováním byla církev soběstačná v každodenním praktickém životě. S narůstající sekularizací evropské, resp. české společnosti se snižoval vliv náboženských institucí, rozsah jejich majetku a s tím i jejich význam jako symbolů v religiózní krajině. Mnoho náboženských staveb a nemovitého majetku v průběhu posledních 50 let změnilo své využití od náboženského k nenáboženskému účelu. Církevní majetek změnil účel svého využití také z důvodu politických změn, a to především nástupem autoritativních režimů (nacismu a komunismu). Církev se staly ekonomicky i majetkově závislé na státní moci (Havlíček 2006). Díky ztrátě majetku přišly církve o možnost participace na vzdělávacím i sociálně-zdravotním systému. Cílem předkládané studie bylo zhodnotit průběh procesu navrácení církevního majetku zabaveného v období komunistického režimu v Česku jako odrazu vyvíjejícího se vztahu církve a státu v sekularizovaném Česku po roce 1989. Byla analyzována vzájemná diskuse a priority jednotlivých aktérů problematiky včetně veřejnosti. Na základě nízkých hodnot míry religiozity v Česku lze předpokládat, že sekularizovaná veřejnost bude vykazovat nedostatečný zájem o vrácení církevních majetků zpět církvi, což bude mít vliv také na politická rozhodnutí týkající se této problematiky. Vzhledem k blokacím (omezení využití) bývalých církevních pozemků očekáváme, že dopady nevyřešeného vztahu státu a církve se budou projevovat i na úrovni lokálního a regionálního rozvoje a dotčení aktéři (místní, regionální samosprávy, subjekty regionálního rozvoje, podnikatelé) budou hrát v problematice významnou roli. Nakonec byl zákon o narovnání státu a náboženských společností schválen v roce 2012 a většina církevních majetků byla do roku 2016 navrácena nebo je za nenavrácené majetky vyplácena finanční náhrada (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017).

4.4 Příklady geografické diferenciacce a (ne)institucionalizace religiózních projevů

Problematika geografické diferenciacce a institucionalizace religiózních projevů patří k tradičním religiózněgeografickým, resp. i kulturněgeografickým tématům. Habilitační práce představuje tuto problematiku na příkladu tří vybraných studií:

HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M., SMRŽOVÁ, K. (2009): Changes of geographical distribution of religious heterogeneity in Czechia during the transformation period. In: Acta Universitatis Carolinae Geographica, XLIV, 1-2, s. 31–47.

HAVLÍČEK, T. (2017): Neinstitutionální křesťané. In: Havlíček, T., Klingorová, K., Lysák, J. Atlas náboženství Česka, Karolinum, Praha, s. 88–91.

HAVLÍČEK, T. (2014): The Orthodox Church of the Czech Lands and Slovakia. In: Leustean, L. (ed.) Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century. Routledge Studies, Taylor and Francis Group, Abingdon, s. 240–250.

První studie analyzuje geografickou diferenciaci vybraných religiózních fenoménů a kvantitativními výzkumnými metodami prezentuje religiózněgeografickou heterogenitu v Česku. Článek se pokusil zobecnit změny povahy geografického rozmístění náboženských struktur v Česku v období transformace za roky 1991 až 2001. Nárůst náboženské heterogenity jako faktoru, který může přispět ke zmírnění procesu sekularizace, se zatím nepotvrdil. Výjimkou je pouze Praha, kde k tomuto zmírnění došlo, ale jinak nárůst sekularizace v území vede i k nárůstu heterogenity náboženské krajiny a naopak. Území s vyšší mírou náboženské homogenity zaznamenávají nižší pokles míry homogenity oproti regionům s vyšší mírou religiózní heterogenity, které pak vykazují i vyšší pokles homogenity, resp. vyšší nárůst náboženské heterogenity v prostoru. Dochází tak k nárůstu regionální diferenciaci religiózní krajiny v Česku. Obecně probíhají koncentrační tendence věřících, a to především díky Římskokatolické církvi, která jako největší náboženská instituce v Česku nejvíce ovlivňuje tento trend. Naopak expanze menších, především evangelikálních církví (Církev bratrská, adventisté, Křesťanské sbory atd.), způsobuje nárůst regionální heterogenity.

Druhá studie představuje kapitolu z nově zpracovaného Atlasu náboženství Česka (Havlíček, Klingorová, Lysák 2017) a poukazuje na v Česku stále rozšířenější fenomén neinstitutionalizace religiozity na příkladu územního rozložení neinstitutionalizovaných křesťanů. Česká společnost je nadále značně skeptická k různým formám náboženské (církvní) institucionalizace. Stále více narůstá v Česku skupina obyvatel, která se sice deklaruje jako součást vybrané náboženské víry, ale není ochotna se přihlásit ke konkrétní náboženské společnosti. Na druhé straně však také narůstá počet registrovaných církví a náboženských společností u Ministerstva kultury České republiky. Dochází tak k nárůstu religiózní pluralizace, která se v Česku začala projevovat až po roce 1989. Proces deklarované „křesťanské“ deinstitutionalizace lze sice odvodit například z dlouhodobých šetření (Hamplová 2010), ale regionální diferenciaci neinstitutionalizovaných křesťanů prezentuje až tato studie a to především na indexu neinstitutionalizace. Vyšší podíly neinstitutionalizovaných křesťanů vykazují především regiony s obecně nízkou religiozitou nebo nízkým podílem věřících Církve římskokatolické na příkladu severních Čech nebo severu Moravskoslezského kraje. Nízké hodnoty tohoto indexu pak převažují v tradičně katolických oblastech střední a jižní Moravy. Dohromady se tak vytváří vysoká míra regionální heterogenity v Česku.

Třetí zařazená studie představuje vývoj a institucionalizaci religiálních projevů na parciální úrovni vybrané Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, která jako jedna z mála náboženských společností v Česku zaznamenává nárůst deklarovaných věřících. Hlavní vliv na tento vývoj má především imigrace pravoslavných věřících z Ukrajiny a Ruska, přičemž ovšem obě zmiňované skupiny vykazují odlišný vývoj začleňování se do pravoslavné církve v Česku. Ukrajinci představují především chudší a nezaměstnanost na Ukrajině postiženou entitu, přičemž do Česka přicházejí jako pracovní migranti. Často se velmi dobře začleňují do české většinové společnosti a v rámci svého náboženského chování se začali integrovat do stávající Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku. Zcela odlišný charakter migrantů představují Rusové. Jedná se především o bohaté imigranty, kteří přicházejí do Česka zejména z důvodů zvýšené kriminality v Rusku a také díky kulturní a historické provázanosti s Českem. Rusové ovšem vykazují značnou vnitřní uzavřenost komunity, která se projevuje také na náboženské úrovni. Tento proces pak vedl dokonce ke vzniku a registraci nového pravoslavného subjektu tzv. „zastupitelství“ Ruské pravoslavné církve v Česku v roce 2007 pod názvem "Ruská pravoslavná církev, podvorje patriarchy moskevského a celé Rusi v České republice". Současní emigranti z Ukrajiny a Ruska se na rozdíl od dříve přichozích pravoslavných volyňských Čechů usídlují ve větších městech, a to především v Praze a Karlových Varech. V tomto směru tedy dochází po pádu komunistické diktatury roku 1989 k důležité proměně pravoslavné religiální krajiny. Tradičně pravoslavné venkovské a periferní oblasti především osídlené volyňskými Čechy ztrácí věřící a upadá zde i pravoslavný způsob života. Naopak díky poměrně četné imigraci Ukrajinců a Rusů do Česka po roce 1989, kteří přicházejí především do velkých měst, tak v těchto centrálních sídlech dochází k postupnému nárůstu pravoslavných věřících. Studie také poukázala na parciálním případě vývoje pravoslaví v Česku na velmi dynamický vývoj české religiální krajiny, který je nadále z větší části mimo dosah širšího geografického, popř. interdisciplinárního bádání v Česku.

Literatura

- ALDRIDGE, A. (2007): Religion in the Contemporary World. A Sociological Introduction. Polity Press. Cambridge.
- ANDERSON, K., DOMOSH, M., PILE, S., THRIFT, N., eds. (2003): Handbook of Cultural Geography, Sage, London.
- ATKINSON, D., JACKSON, P., SIBLEY, D., WASHBOURNE, N. eds. (2005): Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts. Tauris, London and New York, 222 s.
- BEAUMONT, J., BAKER, C. eds. (2011): Post-secular Cities: Space, Theory and Practice (Continuum Resources in Religion and Political Culture). London, New York: Continuum.
- BECKER, J., KLINGAN, K., LANZ, S., WILDNER, K. (2013): Global prayers: Contemporary manifestations of the religious in the cities. Lars Müller, Berlin.
- BERGER, P. L., ed. (1999): The Desecularization of the World: Resurgent Religion and the World Politics. Ethics and Public Policy Center a Eerdmans Publishing, Washington, 143 s.
- BERNDT, CH., PÜTZ, R. eds. (2007): Kulturelle Geographien. Zur Beschäftigung mit Raum und Ort nach dem Cultural Turn. Transcript Verlag, Bielefeld, 381 s.
- BILSKA-WODECKA, E. (2000): Typology of European Calvaries. *Peregrinus Cracoviensis*, 10, s. 143-164.
- BISWAS, L. (1984): Evolution of Hindu temples in Calcutta. *Journal of Cultural Geography* 4, 73–85.
- BOHÁČ, Z. (1999): Atlas církevních dějin českých zemí 1918-1999. Karmelitánské nakladatelství. Kostelní Vydří.
- BOROWIK, I. (2004): Religion and Civil Society in Poland in the Process of Democratic Transformation. Jerolimov, D. M., Zrinščak, S., Borowik, I. (eds.), Religion and Patterns of Social Transformation, Zagreb, s. 125–139.
- BÜTTNER, M. (1976): Von der Religionsgeographie zur Geographie der Geisteshaltung? Erörterung zur historischen Entwicklung der Religionsgeographie im protestantischen Europa und ihrem gegenwärtigen Stand in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des geographischen Denkens. *Die Erde*, 107, s. 300–329.
- BÜTTNER, M. (1985): Zur Geschichte und Systematik der Religionsgeographie. Büttner, M. et al., (eds.). *Geographie Religionum*. Band 1, Grundfragen der Religionsgeographie, Berlin, 11-121.
- CARRETTE, J. (1999): Religion and Culture by Michel Foucault. Manchester University Press, Manchester.
- CLOKE, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and 'the cultural turn'. *Journal of Rural Studies* 13, 367–375.
- CLOKE, P., PHILO, CH., SADLER, D. (1991): Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates. Guilford Press, New York, 240 s.

- CLOKE, P., BEAUMONT, J. (2013): Geographies of post-secular rapprochement in the city. *Progress in Human Geography*, 37, 1, s. 27–51.
- CROWLEY, W. K. (1978): Old Order Amish settlement: diffusion and growth. *Annals of the Association of American Geographers* 68, s. 249–64.
- CRANG, M. (1998): *Cultural Geography*. Routledge Contemporary Human Geography. Routledge, London and New York, 215 s.
- DANĚK, P. (2013): *Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů*. Geografický ústav MU, Brno.
- DANĚK, P., ŠTĚPÁNEK, V. (1992): Územní diferenciacie náboženského vyznání obyvatel českých zemí 1930-1991. *Sborník ČGS*, 97 (3), s. 129–145.
- DEFFONTAINES, P. (1948): *Géographie et religions*. *Géographie humaine*, 21, Gallimard.
- DRBOHLAV, D. (2011): Imigrace a integrace cizinců v Česku: několik zastavení na cestě země v její migrační proměně z Davida na téměř Goliáše. *Geografie* 116 (4), s. 401–421.
- DUNCAN, J. S., JOHNSON, N. C., SCHEIN, R. H., eds. (2004): *A Companion to Cultural Geography*. Blackwell Publishing. Malden, Oxford, 529 s.
- DWYER, C. (2016): Why does religion matter for cultural geographers. *Social & Cultural Geography*, 17 (6), s. 758–762.
- ELIADE, M. (1959): *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. W. R. Trask. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- FICKELER, P. (1947): Grundlagen der Religionsgeographie. *Erdkunde*, 4-6 (1), s. 121–144.
- FONER, N., ALBA, R. (2008): Immigrant Religion in the U. S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion? *International Migration Review* 42 (2), s. 360–392.
- FRAJER, V. (1997): Úvod do religiózní geografie. Gardavský, V. (ed.): *Otázky geografie* 4, s. 5–31.
- GARNETT, J., HARRIS, A. (2013): *Rescripting religion in the city*. Ashgate, Farnham.
- GEBHARDT, H., REUBER, P., WOLKERSDORFER, G., eds. (2003): *Kulturgeographie. Aktuelle Ansätze und Entwicklungen*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 300 s.
- GLACKEN, C. J. (1959): Changing ideas of the habitable world. In W. L. Thomas, Jr., ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. University of Chicago Press, Chicago, s. 70–92.
- GÖKARIKSEL, B., SECOR, A. (2015). Post-secular geographies and the problem of pluralism: Religion and everyday life in Istanbul, Turkey. *Political Geography*, 46 (1), s. 21–30.
- HABERMAS, J. (2008): Notes on Post-Secular Society. *New Perspectives Quarterly* 24 (5), s. 17–29.
- HÄGESTRAND, T. (1967): *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. University of Chicago Press, Chicago.

- HALL, S. (1999): Ethnizität: Identität und Differenz. Engelmann, J. (ed.) Die kleinen Unterschiede. Cultural Studies-Reader. Frankfurt a. M., s. 83–98.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. PŘF UK, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2000): Sociální geografie: hledání předmětu studia. Geografický časopis, 50 (1), s. 33–40.
- HAMPL, M. (2006): Sociální geografie: proměny tematické orientace i přetrvávání výchozích problémů studia. Geografie, 111 (4), s. 382–400.
- HAMPLOVÁ, D. (2000): Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Sociologické texty, SP 00:3, 60 s.
- HAMPLOVÁ, D. (2010): Česká religiozita – církevní příslušnost a víra ve světle sčítání lidu a dat ISSP 2008. Naše společnost 8, s. 3–8.
- HAMPLOVÁ, D. (2013): Náboženství v české společnosti na prahu 3. tisíciletí. [Religion in the Czech society on the threshold of the third millennium]. Nakladatelství Karolinum, Praha.
- HAMPLOVÁ, D., NEŠPOR, Z. R. (2009): Invisible Religion in a "Non-believing" Country: The Case of the Czech Republic. Social Compass 56 (4), s. 581–597.
- HARGROVE, E. C., ed. (1986): Religion and Environmental Ethics: Athens, GA: University of Georgia Press.
- HARRIS, M. (1966): The cultural ecology of India's sacred cattle. Current Anthropology 7, 51–66.
- HAVLÍČEK, T. (2003): Religiózní struktury a procesy v makroregionech světa. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M., eds., Geografie na cestách poznání (Sborník příspěvků k šedesátinám Ivana Bičíka), edice KSGRR, Praha, s. 151-162.
- HAVLÍČEK, T. (2005): Czechia: secularisation of the religious landscape. In: Knippenberg, H. (ed.): The changing religious landscape of Europe. Amsterdam: Het Spinhuis, s. 189–200.
- HAVLÍČEK, T. (2006): Church-state relations in Czechia. GeoJournal 67 (4), s. 331-340.
- HAVLÍČEK, T. (2008): Věřící jako menšina v Česku. Geografické rozhledy, 17 (4), s. 5, 19.
- HAVLÍČEK, T. (2010): The Czechoslovak Orthodox Church. In: Leustean, L. (ed.): Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91. Abingdon: Routledge Studies, Taylor and Francis Group, s. 137–143.
- HAVLÍČEK, T. (2014a): Development and transformation of the religious landscape in Prague after the fall of communism. Prace Geograficzne 137, s. 51–67.
- HAVLÍČEK, T. (2014b): The Orthodox Church of the Czech Lands and Slovakia. In: Leustean, L. (ed.): Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century. Abingdon: Routledge Studies, Taylor and Francis Group, s. 240–250.

- HAVLÍČEK, T. (2018): Demarginalization and Church Property: the case of Czechia. In: Pelc, S., Koderman, M. (eds.), *Nature, Tourism and Ethnicity as Drivers of (De)Marginalization. Insights to Marginality from Perspective of Sustainability and Development*. Chapter 16, Springer, Cham, s. 235–242.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. *Geografie* 113 (3), s. 302–319.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape: the case of rural Czechia. *Scottish Geographical Journal* 129 (2), s. 100–121.
- HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M., SMRŽOVÁ, K. (2009): Changes in the geographical distribution of religious heterogeneity in Czechia during the transformation period. *AUC Geographica* 44 (1-2), s. 31–47.
- HAVLÍČEK, T., KLINGOROVÁ, K. (2018): City with or without God? Feature of post-secularism in religious landscape of post-communist Prague. In: *Social & Cultural Geography*, 19 (6), s. 789–811.
- HAVLÍČEK, T., KLINGOROVÁ, K., LYSÁK, J., et al. (2017): *Atlas náboženství Česka*. Nakladatelství Karolinum, Praha, 224 s.
- HENKEL, R. (1989): Christians missions in Africa: a social geographical study of the impact of their activities in Zambia. *Geographia Religionum*, Band 3, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 236 s.
- HENKEL, R. (2000): Religions- und Kirchengographie – Anmerkungen zu einem bisher wenig beachten Fach. *Zeitschrift für Theologie und Gemeinde*, 5, s. 161–176.
- HENKEL, R. (2001): *Atlas der Kirchen und der anderen Religionsgemeinschaften in Deutschland. Eine Religionsgeographie*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.
- HENKEL, R. (2004): Der Ort der Religionen. Beobachtungen zur neuen Entwicklungen in der Religionsgeographie. *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 78 (2), s. 141–165.
- HENKEL, R. (2005): Geography of Religion – Rediscovering a Discipline. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 67 (1), s. 5–25.
- HENN, A. (2008): Crossroads of Religions: Shrines, Mobility and Urban Space in Goa. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32 (3), s. 658–670.
- HEŘMANOVÁ, E., CHROMÝ, P. a kol. (2009): *Kulturní regiony a geografie kultury. Kulturní reálie a kultura v regionech Česka*. ASPI-Wolters Kluwer, Praha, 348 s.
- HOLLOWAY, J., VALINS, O. (2002): Editorial: Placing religion and spirituality in geography. *Social & Cultural Geography*, 3 (1), s. 5–9.
- HOLT-JENSEN, A. (2009): *Geography. History and Concepts: A Student's guide*. SAGE Publication, London, 264 s.
- HULTKRANTZ, A. (1966): An ecological approach to religion. *Ethnos* 31, 131–50.

HUPKOVÁ, M., HAVLÍČEK, T., REEVES, D. (2015): Secularization and church property: the case of Czechia. Brunn, S. D. (ed.): The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics. Chapter 115. Springer, Cham, s. 2181–2200.

HUNTINGTON, S. (1996): The clash of civilisations and the remaking of world order. Simon and Schuster, New York.

ISAAC, E. (1959-60): Religion, landscape and space. *Landscape* 9, s. 14–18.

ISAAC, E. (1961-2): The act and the covenant: the impact of religion on the landscape. *Landscape* 11, s. 12–17.

ISAAC, E. (1965): Religious geography and the geography of religion. *Man and the Earth*, University of Colorado Studies, Series in Earth Sciences no. 3. University of Colorado Press, Boulder.

JACKOWSKI, A., KASZOWSKI, L. (1996): Jasna Gora in the system of world pilgrimage centres. *Peregrinus Cracoviensis*, 3, s. 171–190.

JOHNSON, N. C., SCHEIN, R. H., WINDERS, J., eds. (2013): The Wiley Blackwell Companion to Cultural Geography. Wiley Blackwell, Malden, Oxford, 554 s.

KLINGOROVÁ, K. (2016): Feministické geografie náboženství: Křesťanství v každodenním životě mladých žen. *Geografie* 121 (4), s. 612–631.

KLINGOROVÁ, K. (2017): Geografie náboženství z feministické perspektivy. Dizertační práce PŘF UK, Praha, 47 s. a přílohy.

KLINGOROVÁ, K., VOJTÍŠEK, Z. (2018): Women's everyday spirituality in Diamond Way Buddhism: An auto-photographic study. *Journal of Cultural Geography*, 35 (3), s. 291–314.

KLINGOROVÁ, K., GÖKARISEL, B. (2018): 'God was with me everywhere': Women's embodied practices and everyday experiences of sacred space in Czechia. *Gender, Place & Culture*, 25 (1), s. 37–60.

KNIPPENBERG, H. (1992): De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische speiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden. Maastricht.

KNIPPENBERG, H., ed. (2005): The changing religious landscape of Europe. Amsterdam: Het Spinhuis.

KONG, L. (1990): Geography and religion: trends and prospects. *Progress in Human Geography*, 3, 355–371.

KONG, L. (1993): Negotiating concepts of „sacred space“: a case study of religious buildings in Singapore. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18, 342–358.

KONG, L. (2001): Mapping „new“ geographies of religion: politics and poetics in modernity. *Progress in Human Geography* 25 (2), s. 211–233.

KONG, L. (2004): Religious Landscapes. Duncan, J. S., Johnson, N. C., Schein, R. H., eds. (2004): A Companion to Cultural Geography. Blackwell Publishing, Oxford, s. 365–381.

- KONG, L. (2010): Global shift, theoretical shifts: Changing geographies of religion. *Progress in Human Geography* 34 (6), 755–776.
- KUČERA, Z. (2010): Principy a problémy geografického studia krajiny. Dizertační práce PŘF UK, Praha, 202 s.
- LUŽNÝ, D., NEŠPOR, Z. R. a kol. (2008): Náboženství v menšině. Religiozita a spiritualita v současné české společnosti. Malvern, Praha, 206 s.
- MARADA, M. (2014): Dopravní systémy a regionální uspořádání Česka. Habilitační práce PŘF UK, Praha.
- MATLOVIČ, R. (2001): Geografia religii. Náčrt problematiky. Prešov, 375 s.
- MATLOVIČ, R. (2005): The end of geography of religion? Towards the issue of the relevance of religions research in the contemporary human geography. Domański, B., Skiba, S., eds., *Geografia i sacrum*. Tom 2., IGiGP UJ, Kraków, s. 315–327.
- McLENNAN, G. (2010): The Postsecular Turn. *Theory, Culture & Society*, 27, 4, s. 3–20.
- NEŠPOR, Z. R. (2007): Paradoxy sociálního a politického působení náboženství v „sekularizované“ Evropě. *Sociální studia* 3, s. 17–30.
- NILSON, M. (2016): Post-Secular Tourism. A Study of Pilgrimages to Santiago de Compostela. Dissertation. *Karlstad University Study*, 2, Karlstad.
- NOVOTNÝ, G. (2018): Prostory a místa víry českých věřících. Disertační práce. PŘF MU, Brno.
- NORRIS, P., INGLEHART, R. (2011): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press. Cambridge.
- OVČÁČKOVÁ, L. (ed.) a kol. (2017): O původu kultury. Biologické, antropologické a historické koncepty kulturní evoluce. Akademia, Praha, 437 s.
- PACIONE, M. (1999): The Relevance of Religion for a Relevant Human Geography. *Scottish Geographical Journal* 115 (2), s. 117–131.
- PEACH, C. (1999): Social Geography. *Progress in Human Geography*, 23 (2), s. 282–288.
- PERLÍN, R., KUČEROVÁ, S., KUČERA, Z. (2010): Typologie venkovského prostoru Česka. *Geografie*, 115 (2), s. 161–187.
- POTANČOKOVÁ, M., BERGHAMMER, C. (2015): Urban Faith: Religious Change in Vienna and Austria from 1986 to 2013. Pokorny, L., G. Hödl (eds). *Religion in Austria*. Volume 2, Praesens, Wien.
- PROCTOR, J., (2006): Introduction: Theorizing and Studying Religion. *Annals of the Association of American Geographers*, 96 (1), s. 165–168.
- RIESEBRODT, M. (2001): Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der „Kampf der Kulturen“. *Becksche Reihe* č. 1388, 158 s.

- RINSCHÉDE, G. (1985): Das Pilgerzentrum Lourdes. Büttner, M. et al, (eds.). *Geographie Religionum*. Band 1, Grundfragen der Religionsgeographie, Berlin, s. 195–256.
- RINSCHÉDE, G. (1988): The Pilgrimage Center of Fatima/Portugal. Bahrdwaj, S. M., Rinschede, G. (eds.) *Geographie Religionum*. Band 4, Pilgrimage in World Religions, s. 65–98.
- RINSCHÉDE, D. (1999): *Religionsgeographie*. Das Geographische Seminar. Braunschweig.
- ROBERTSON, R. (1992): *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London.
- SAUER, C. O. (1925): The morphology of landscape. *University of California Publications in Geography*, Berkeley, 2, 2, s. 19–54.
- SCHMITT, T. (2004): Religion, Raum und Konflikt – Lokale Konflikte um Moscheen in Deutschland: das Beispiel Duisburg. *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 78 (2), s. 193–212.
- SEMPLE, E. (1911): *Influences of Geographic Environment: On the Basis of Ratzel's System of Anthro-geography*. Henry Holt, New York, London.
- SHORTRIDGE, J. R. (1976): Patterns of religion in the United States. *Geographical Review* 66, s. 420–34.
- SHORTRIDGE, J. R. (1978): The pattern of American Catholicism, 1971. *Journal of Geography* 77, s. 56–60.
- SHURMER-SMITH, P. ed. (2002): *Doing Cultural Geography*. Sage, London, 248 s.
- SIMOONS, F. J. (1979): Questions in the sacred-cow controversy. *Current Anthropology* 20, s. 467–93.
- SOPHER, D. (1964): Indigenous uses of turmeric in Asia and Oceania. *Anthropos* 59, s. 93–127.
- SOPHER, D. E. (1981): Geography and Religion. In: *Progress in Human Geography* 5, s. 510–52
- STUMP, R. W. (1981): *Changing Regional Patterns of White Protestantism in the United States, 1906–1971*. Dissertation thesis, University of Kansas.
- ŠTAMPACH O. I. (1998): *Náboženství v dialogu. Kritické studie na pomezí religionistiky a teologie*. Portál, Praha.
- TOMKA, M. (2001): Religious Change in East-Central Europe. Borowik, I. & Tomka, M. (eds), *Religion and Social Change in Post-communist Europe*. Nomos, Krakow, s. 11–27.
- TAYLOR, Ch. (1991): *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press. Cambridge.
- TANAKA, H. (1984): Landscape expression of the evolution of Buddhism in Japan. *The Canadian Geographer* 28, s. 240–57.
- TOYNBEE, A. (1972): The religious background of the present environmental crisis – a viewpoint. *International Journal of Environmental Studies* 3, s. 141–46.

VOJTÍŠEK, Z. (2014): Evangelikalismus – protestantské křesťanství přizpůsobené situaci náboženského pluralismu. Lidé města/Urban people 16 (1), s. 23–66.

WEBER, M. (1904-5): Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, Bd. XX a XXI.

WERLEN, B. (1997): Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen Bd. 2: Globalisierung, Region und Regionalisierung. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

WILLIAMS, A. (2015): Post-secular geographies: theo-ethics, rapprochement and neoliberal governance in a faith-based drug programme. Transactions of the Institute of British Geographers, 40 (2), s. 192–208.

ZELINSKY, W. (2001): The uniqueness of the American religious landscape. Geographical Review 91, s. 565–585.

ZELINSKY, W., MATTHEW, S. A. (2011): The Place of Religion in Chicago. University of Chicago Press, Chicago.

II. ČÁST DRUHÁ: ZAŘAZENÉ PUBLIKACE

1. HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2008): Religious landscape in Czechia: new structures and trends. In: *Geografie*, 113 (3), s. 302–319. (autorský podíl 50 %)
2. HAVLÍČEK, T. (2005): Czechia: secularisation of the religious landscape. In: Knippenberg, ed. *The changing religious landscape of Europe*. Het Spinhuis, Amsterdam, s. 189–200. (autorský podíl 100 %)
3. HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M. (2013): Sacred structures in the landscape: the case of rural Czechia. In: *Scottish Geographical Journal*, 129 (2), s. 100–121. (autorský podíl 50 %)
4. HAVLÍČEK, T., KLINGOROVÁ, K. (2018): City with or without God? Feature of post-secularism in religious landscape of post-communist Prague. In: *Social & Cultural Geography*, 19 (6), s. 789–811 (autorský podíl 50 %)
5. HAVLÍČEK, T. (2006): Church-state relations in Czechia. In: *GeoJournal*, 67 (4), s. 331–340. (autorský podíl 100 %)
6. HUPKOVÁ, M., HAVLÍČEK, T., REEVES, D. (2015): Secularization and Church Property: The Case of Czechia. In: Brunn, S. (ed.), *The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*. Vol. IV, Chapter 115, (9.5), Springer, Cham, s. 2181–2200. (autorský podíl 33 %)
7. HAVLÍČEK, T., HUPKOVÁ, M., SMRŽOVÁ, K. (2009): Changes of geographical distribution of religious heterogeneity in Czechia during the transformation period. In: *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, XLIV (1-2), s. 31–47. (autorský podíl 33 %)
8. HAVLÍČEK, T. (2017): Neinstitutionální křesťané. In: Havlíček, T., Klingorová, K., Lysák, J. *Atlas náboženství Česka*, Karolinum, Praha, s. 88–91. (autorský podíl 100 %)
9. HAVLÍČEK, T. (2014): The Orthodox Church of the Czech Lands and Slovakia. In: Leustean, L. (ed.) *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*. Routledge Studies, Taylor and Francis, Abingdon, s. 240–250. (autorský podíl 100 %)